

Гражданството в съвременния глобален контекст*

Евелина Стайкова*

Резюме: Целта на този текст е да разгледа понятието „гражданство“ през възможно най-много гледни точки. В него е направен исторически преглед на развитието на концепцията и съдържанието на гражданството. Представени са трите големи направления в разбирането на гражданството. Очертани са границите на понятието, неговата многопластовост, която на моменти стига до нееднозначност и противоречивост. Текстът завършва с представянето на гражданство през призмата на трите големи интеграционни парадигми.

Това позволява да се направят някои изводи за характера на понятието. Така например се оказва, че откакто съществува, гражданството никога не е било разпределено равномерно вътре в политическата общност. Редица групи (жени, деца, чужденци, безимотни, неграмотни, нехристияни и т.н.) години на ред са били лишавани от този статут. Днес, макар много от доводите за подобни ограничения да са отпаднали като излишни или неадекватни, все още изключващия характер е налице. Най-яркият пример е дуалистичното противопоставяне между граждани и мигранти, но както вече стана ясно, са възможни и примери, при които формалното притежание на гражданство не гарантира реално, пълноценно ползване на произтичащите от това права, ползи и задължения.

Любопитен извод е и изненадващата променливост на границите на гражданството. Те изтъняват или се уплътняват, разширяват се или се стесняват по начин, който провокира ученията. Парадоксален е и ефектът от тези промени. Колкото повече се разширява гражданството и като обхват и като съдържание, толкова по безплатно става то и по-малко предлага на носителите си. Колкото повече се разпространяват гражданските права, дори отвъд формалния статут на гражданството, толкова по-строг става контролът по фактическото му придобиване.

Наблюдават се също така и универсализация на човешките права, множествени форми на участие и сложна геометрия на социо-културните компетентности, които се изнасят извън границите на гражданството и се отразяват в политики на изравняване на правата на граждани и мигранти. Това може да се възприеме като политически императив, произтичащ от основните принципи на демократичното гражданство, но е възможно да се случва и нещо друго - тези политики да притъпяват гражданската съвест на мигрантите, те да губят представата за правата си и да се отчуждават от всякакви форми на участие.

Някои учени се питат дали описаната експанзия на гражданството, не води всъщност до неговата ерозия.¹

Всичко това позволява да се открие какви са последиците от глобализационните процеси върху гражданството, което ограничено в класическия смисъл до участие и членство в рамките на националната държава, е фундаментално променено и не може да продължи да съществува по същия начин.

* Настоящият текст е част от дисертационен труд „МИГРАЦИЯТА И НОВИТЕ ГРАНИЦИ НА ГРАЖДАНСТВОТО: България в съвременния европейски контекст“, защитен на 12.12.2013 г.

* Евелина Стайкова е доктор по политически науки и асистент в департамента по Политически науки на НБУ. Координатор е на CERMES (Център за бежански, миграционни и етнически изследвания) и програмен директор в департамента по Политически науки на НБУ. Нейните преподавателски и научни интереси включват теми свързани с миграция, етническа принадлежност, е-демократия. Евелина Стайкова има опит в координиране и участие в различни проекти в сферите на анализ на качеството на демокрацията, интеграцията на мигрантите и малцинствата, както и развитието на градски политики. Автор е на множество статии, публикувани в български и чуждестранни издания.

¹ Виж например Kivisto, Peter and Thomas Faist (2007) *Citizenship-discourse, theory, and transnational prospects*. MA: Blackwell

Съдържание

I. Гражданството в съвременния глобален контекст	3
1. Развитие на концепцията за гражданство от Древна Атина до днес	6
1.1. Древна Атина и Древен Рим – гражданството като привилегирован статут	8
1.2. Гражданството през Средновековието – градът на Вебер	9
1.3. Френската революция и новият обществен договор	11
1.4. Томас Маршал и социалното гражданство	12
1.5. Концепцията за гражданство в най-ново време	15
2. Измерения на гражданството	16
2.1. Юридически статут	17
2.2. Права	19
2.3. Активно участие в политическия живот	21
2.4. Идентичност	21
3. Три модела на гражданството	23
3.1. Либерализъм - гражданството като статут	24
3.2. Републиканизъм - гражданството като участие	27
3.3. Комунитаризъм - гражданството като ангажимент към общността	28
4. Гражданството като механизъм за включване и изключване	30
4.1. Граници на гражданството	32
4.2. Нееднозначност и противоречивост на гражданството	35
4.3. Предоставянето на гражданство през призмата на трите големи интеграционни подхода	38
a. Асимилация	38
b. Мултикултурализъм	39
c. Интеркултурализъм/граждански траектории	40
Библиография	42
Приложения	45

I. Гражданството в съвременния глобален контекст

През XXI-ви век реалността се оказва толкова сложна, че поставя пред изпитание редица класически разбирания за съвременното общество. Свидетели сме на многобройни изменения в структурата и функциите на модерната национална държава, които макар и не винаги да са предизвикани от процеса на глобализация, се извършват на този фон, и почти винаги се стимулират или съдържат в него. Безпрецедентното движение на стоки, капитали и хора, дейността на наднационалните образувания (от типа на ЕС), и на международните организации (МВФ, Световната банка или Световната търговска организация) отправят предизвикателство към повечето наложили се през XX-ти век представи за съдържанието и функциите на държавата и обществото.

Ако в модерния свят, националната държава се е превърнала в норма за политически прогрес, то гражданството безспорно е белег за просперитет и модернизация (Castles, Davidson 2001:2). С други думи, гражданството е една от ключовите институции в съвременните общества. Членството на индивида в социума е маркирано от този статус. Това членство обикновено се удостоверява от определен вид документ, легитимиращ тази принадлежност (паспорт, лична карта и т.н.), но по-същественото е, че гражданството предлага на неговия носител множество граждански, политически и социални права, както и разнообразие от задължения към обществото и държавата.

Гражданството е едно многоизмерно понятие. Това е причината, освен споменатите членство в определена национална държава и формални права и задължения, в него да се откриват и други измерения. Те са свързани както с участието на индивида в обществените дела, така и с индивидуалните нагласи и чувството за принадлежност. Понякога тези компоненти на гражданството се допълват, а друг път влизат в противоречие (Bloemraad, Korteweg, Yurdakul 2008:156).

Обект на анализ в настоящата глава е развитието на концепцията и това как под натиска на глобализационните процеси понятието за гражданство се оказва поставено в един съвсем нов контекст. В него границите и съдържанието на гражданството се

променят, разтягайки или свивайки се в отговор на променената социално политическа среда.

Това е причината много съвременни изследователи² да се питат до колко работеща е днес съществуващата система на взаимоотношения между индивидите и държавите, чиито корени могат да бъдат открити в националните държави от Европа и Северна Америка, развивали се между XVII в. и XIX в. Тяхната политическа система е била така конструирана, че да служи най-добре в контекста на колонизационните процеси и развитието на капиталистическата индустриализация, а именно - да улеснява интеграцията на различните групи в обществото и превръщането им в сплотено население, способно да се справя в конкурентна международна среда.

Днес описаното значително се е променило. Глобализацията влияе на гражданството по много начини, които най-общо могат да се обобщят в три основни направления.

Първото е начинът, по който глобализацията предизвиква разбирането за абсолютна автономност на националната държава. През XXI-ви век, икономиката и политиката отдавна са прекрачили прага на националните граници и са се превърнали в неконтролируеми сфери за едно национално правителство (Castles, Davidson 2001:6).

Второто направление е свързано с разколебаване на разбирането за автономността на националните култури. Това, разбира се, винаги е било мит, защото на практика няма държава, която да не включва на територията си различни етнически групи с разнообразие от езици, традиции, история и т.н. Глобализацията и индустриализацията допълнително усложняват този факт като улесняват придвижването и комуникацията, указвайки силен натиск върху националните и локални култури.

Третият аспект представлява нарастващата мобилност на хората през националните граници. Това движение се наблюдава в различни форми – временна и постоянна, икономическа и политическа, индивидуална или семейна, високо- или нискоквалифицирана миграция и т.н. Миграцията, която е свързана с уседналост, води да повишаване хетерогенността на приемащото общество, като много често културното

²Виж например Castles Stephen and A., Davidson (2001) *Citizenship and Migration: Globalization and the Politics and Belonging*. New York: Routledge

разнообразие идва заедно с маргинализация на групи от обществото, обособяване на етнически малцинства, групи в неравностойно положение и т.н.

Трябва да отбележа, че съвременната международна миграция се характеризира с такъв огромен мащаб, че на практика влияе на всяка една държава в света. Нейната скорост и характеристики изправят политици, държавници и експерти пред сериозни предизвикателства, свързани със законите, политиките и практиките по отношение на интеграция и гражданство.

Днес на територията на много страни живеят групи от хора, които нямат статут на граждани на държавата, което ограничава тяхното пълноправно участие в обществото. От друга страна, има примери, затова как хора, без да имат формалния статут на граждани, имат и развиват редица права и привилегии, демонстрират политическо участие, имат социални заслуги, дори национална лоялност. Възможен е обаче и друг пример. Има случаи, при които юридическото гражданство не винаги води до пълноценно членство и наличието на съответстващи на статута права. Понякога тези, които формално притежават статута на граждани, нямат достъп до ключови за гражданството права, което на практика ги превръща в неравноправни членове на обществото.³ Описаните парадокси поставят целия процес на демократизация в съвременния свят, чийто ключов елемент е осигуряването на участие на всички групи от обществото, пред сериозно предизвикателство.

Изложеното до тук подсказва, че глобализационните процеси и нарастващата мобилност на хората повдигат въпроси, на които теорията за гражданство в този ѝ вид не може да даде отговор.

Търсенето има множество пътища и аспекти. В богатството на мнения и предположения съществува палитра от позиции, чиято скала може да се обобщи по следния начин:

³ Тази идейна линия е развита в следващите части от текста, но кратък илюстративен пример на описаната липса на формален статут, е наличие на граждански практики на мигрантите без документи. Те упражняват разнообразни граждански практики и идентичност в обществото, в което пребивават. Илюстрация на обратната тенденция – притежаване на формален статут, но ограничения в неговото ползване, може да бъде дадено с примера на японската домакиня, чиято силна обвързаност с домашните задължения, я ограничава в публичния живот. (Виж повече в Sassen, Saskia (2002) *Towards Post-National and Denationalized Citizenship*. In: Engin F. Isin & Bryan S. Turner (ed) *Handbook of Citizenship Studies*. SAGE: London.)

Първата илюстрира, че същността на гражданството и националната държава безспорно се променят под напора на глобализацията, така че е необходимо известно преосмисляне. *В средата* е позицията, при която макар гореспоменатите представи да срещат известни трудности и дефицити, не съществува нищо по-добро и по-адекватно. *Контрапунктът* е консервативното мнение - нищо фундаментално не се е променило и именно поради това, политиките и практиките няма нужда да се променят.

Настоящото изследване се доближава най-много до първата позиция и цели да открие аспектите, в които гражданството се променя, поставяйки акцента върху предизвикателствата, пред които то е поставено в съвременния контекст на глобални трансформации и в частност, влиянието на международната миграция. За целта в настоящата глава първо е разгледано развитието на концепцията за гражданство от Античността до днес. Представени са основните модели за съдържанието на гражданството – либерален, републикански и комунитаристки. Първа глава завършва с анализ представящ гражданството в неговата амбивалентност на механизъм както за включване, така и за изключване. Гражданството е представено и през призмата на трите основни интеграционни модела на политики.

1. Развитие на концепцията за гражданство от Древна Атина до днес

Една от изследователските задачи на настоящия анализ е да се опита да открие в какво отношение понятието за гражданин се е изменило през годините и в какво направление е необходимо да се търси преосмисляне на теорията за гражданството. Тази амбиция произтича от разбирането, че социално политическият контекст е определящ за съдържанието на това какво значи да си гражданин, а от Древна Гърция до наши дни, светът се е променил значително.

В следващата част от текста се разглежда развитието на теорията от нейното създаване до днес. Това ретроспективно изложение показва през какво многопластово развитие и съдържание през годините е преминало гражданството. Макар гражданството, разглеждано като членство в дадена държава, да се приема като една от най-старите и универсални дефиниции, на практика това съвсем не изчерпва концепцията. Така

например към идентифицираното от Макс Вебер политическо гражданство, самият той добавя икономически и културни форми на гражданство. Известна е и формулираната от Томас Маршал градация през граждански, политически и социални права на гражданството. В текста са разгледани тези и още много други примери.

Направеното изложение е полезно, както за да открие как се е развивала концепцията, така и за да може по-добре да се формулират наблюдаваните днес съдържание и характеристики на гражданството.

Анализът в настоящата глава произтича от няколко хипотези:

- Първо - ключово разбиране в теорията на гражданството е неговият договорен характер, който описва сложна връзка на взаимоотношения между индивидите и политическата система. В основата на тези взаимоотношения е овластяването на индивида, посредством предоставяне статута на гражданин;
- Второ - институцията на гражданството е създадена и се използва от индивидите като инструмент, който в различна степен и обхват определя кой има достъп до дадени социални ресурси и политически права;
- Трето - социално политическата среда е определяща за съдържанието за гражданството, или казано по друг начин – какви елементи и измерения има гражданството, зависи преди всичко от конкретния социално-политически контекст;
- Четвърто - от своето създаване до днес гражданството се видоизменя в отговор на променящата се среда, в посока увеличаване на обхвата и обогатяване на правата и задълженията.⁴

⁴ Както ще стане ясно по нататък в текста, това разширяване понякога води да изтъняване на съдържанието. Виж повече в I. 4. Гражданството като механизъм за включване и изключване

1.1. Древна Атина и Древен Рим – Гражданството като привилегирован статут

В зората на своето създаване статут на граждани са имали съвсем малка част от хората в общността. Има данни, че броят на гражданите в Древна Атина е вариал между 30 000 и 50 000, докато броят на робите е бил от порядъка на 80 000 до 100 000 (Bellamy 2008:31). За да бъдеш гражданин в Древна Атина е трябвало да си мъж, над 20 години, чиито родители също са атински граждани; да бъдеш глава на семейство – работодател и господар; воин, притежаващ оръжие и способност да се сражава. Няма да е преувеличено, ако се обобщи, че статутът на гражданството се е определял на базата на пол, етнос, класа и е бил с изключващ характер и привилегия на малцинство. Жените, децата, възрастните, чужденците и робите са били лишени от този статут, което до голяма степен означава и от участие в публичния живот на града-държава. Характерна особеност на древногръцкия модел на гражданство е тясното обвързване на частния живот с публичните и държавни дела, както и с правото да управляваш и да бъдеш управляван.

В това отношение републиканският, а по-късно и имперският римски модел на гражданство се различават от предходния. „Класовият“ модел на Древна Гърция започва да губи почва в резултат на исканията на плебеите за равни права с патрициите и по-важно, в резултат на завоевателните амбиции на Римската република.

С превръщането на Римската република в Империя, връзката между гражданство и публично-частни интереси претърпява драматична промяна. Първоначално, критериите за римско гражданство били подобни на тези при гръцкото гражданство - граждани могли да бъдат само синове на свободни римски граждани. Постепенно с разширяването на Рим - първоначално в рамките на Италия, след това в останалата част от Европа, и накрая в Африка и Азия – настъпват две важни нововъведения. Първо, на населението на завладените територии бива предоставяна „версия“ на римско гражданство, като е било позволено да бъдат запазени собствените форми на управление, включително привилегиите, които техният граждански статут предлага. Второ, тази „версия“ на римско гражданство е имала предимно юридически, а не политически характер - "*civitas sine suffragio*" или "*гражданство без глас*". Така че, на

практика - империята позволява двойното гражданство, като в същото време намалява римското гражданство до чисто правен статут (Bellamy 2008:39).

Според Аристотеловия идеал, гражданството е с предимно политически характер и неговите носители трябва да са освободени от бремето на икономическия и социалния живот, като така се очаква да се гарантира, че не частните, а публичните интереси ще имат централно място. При Римския модел, юридическото гражданство поставя частните интереси и тяхната защита в основата на своята същност. Предимството на този тип граждански статут е, че поставя редица политически общности под шапката на общ закон. Законът притежава универсална по обхват и сила валидност, което дава възможност на милиони разпокъсани лица да предявят своите частни интереси в общото пространство на империята. Недостатъкът на този модел се крие в същите тези граждани, които стават имперски поданици, управлявани от носителя на закона и на практика загубили възможността да бъдат активни участници в публичния процес (Bellamy 2008:40).

1.2. Гражданството през Средновековието – градът на Вебер

Една интересна перспектива, която често бива пренебрегвана при изследвания посветени на гражданството, е тази на Средновековието. Анализът тук не се ангажира с проследяване на дългия исторически период, а се съсредоточава върху конкретната категория на средновековния град, която се оказва удачна призма за сравнение с настоящето. Съвременният дебат за гражданството често се свързва с онези форми, които надхвърлят границите на държавата, но също често и с набиращото популарност разбиране за градовете, като територии на гражданството и гражданствеността като цяло. Съвременни автори като АлСаяд (Nezar Alsayyad) напомнят, че и средновековния град не е чужд на глобализацията, като дават пример с икономическия ренесанс на XII-ти век и интензивните международни търговски връзки от това време. По-важното е, че в средновековния град, анализаторите откриват парадокси като изключване и сегрегация, за които сме склонни да мислим като за съвременни феномени на града и гражданството (Alsayyad, Roy 2006:2).

Средновековният град е просъществувал в продължение на много векове. С края на Римската империя и в ранното средновековие, през IX-ти - X-ти век, се ражда епископалният град. По това време идеята за гражданство е била синоним на религиозно върховенство. Гражданството няма юридически характер, то означава пребиваване в определен епископален град. През IX-ти век епископът не е само религиозен водач, той надзирава и регулира обществения и икономически живот. АлСаяд вижда възможна аналогия между ранносредновековния град и съвременния ислямски свят.

По-късният средновековен град довежда нови правила и нов патрон. Това е време на бунт срещу върховенството на религиозността, разцвет на търговията и класовата борба. Тук е мястото да спомена, че в перспективата на знаменития учен Макс Вебер именно късният средновековен град на търговската гилдия е най-близо до идеалния град, който е набор от социални структури, насърчаващи социалната индивидуалност и иновациите като инструмент на историческа промяна. За Вебер градовете от късното Средновековие съчетават условия, при които градските жители, търговци, занаятчии и лидери успяват да се обединят и да доведат до големи социално-политически промени. Вебер показва как на много места тези борби довеждат до създаване на елементи от това, което днес познаваме като системи на управление и гражданство (Sassen 2002:19-20). Луис Мъмфорд (Lewis Mumford) също така е убеден, че идеята за националното гражданство, която е въплътена в мита за „обществения договор“ е на практика „една рационализация на политическата база на средновековието“ (Alsayyad, Roy 2006:4).

Саския Сасен (Saskia Sassen), от своя страна, вижда като свързваща линия между съвременния и средновековния град идеята, че именно в града, чрез различни практики се появяват нови форми на гражданство. Така както дълго преди появата на националната държава, градът е бил стратегическото място на икономическа и политическа динамика, така и днес съвременния град придобива ключова позиция.⁵

⁵ Виж повече в изследванията на Саския Сасен посветени на глобалния град, например в Sassen, Saskia (2005) *The global city: introducing a concept* In: *Brown journal of world affairs*, 11 (2). 27-43.

1.3. Френската революция и новият обществен договор

Следващият етап в развитието на концепцията за гражданството настъпва по време на анти-монархическите революции, довели до появата на първите съвременни републики. Тази концепция за гражданство се позовава на опита на италианските градове-държави от времето на Възраждането. За разлика обаче от италианските градове, в републиките самоуправлението на гражданите не се осъществява в градове, а в нации. Значително по-многобройното население, при което е невъзможно лично да познаваш всички в общността, започва да се обединява около символни връзки. Тези "въобразени общности"⁶ могат да упражняват самостоятелно управление, единствено чрез системата на представителство, която се и превръща в отличителна черта на модерните общества.

В този етап, развитието на националните държави и по-конкретно събитията около Американската и Френската революции, имат съществено влияние върху моделирането на разбирането за гражданство. В Американската конституция и в Декларацията за правата на човека за първи път се появява дуалистичната формулировка, обединяваща "публичното" или политическия гражданин, който действа като колективен агент - "народ" или "нация" и „частното“ или юридическия гражданин, който е субект на закона и притежател на "естествени" права като свобода, собственост, щастие (Bellamy 2008:43). Френската конституция от 1793 г. обявява, че всеки, който се съобразява и съгласява с политическите постулати на Франция, може да стане неин гражданин. Въпреки че тази и други подобни декларации остават по-скоро в пределите на теорията, отколкото на практиката, важен е зарядът, който се крие в тях. Модерното гражданство може да пренебрегне произхода на отделния член на обществото в името на създаването и защитата на определен политически ред, в конкретния случай основан на представителната демокрация (Castles, Davidson 2001:38). Основната форма на модерно гражданство се позовава на универсалната идея за равенството като правен статут и

⁶ Английския професор Бенедикт Андерсън въвежда термина „въобразени общности“ твърдейки, че "нацията е въобразена политическа общност. Виж повече в Андерсън, Бенедикт (1998) *Въобразените общности. Размишления върху произхода и разпространението на национализма*. София: Критика и хуманизъм

измества предходния изключващ характер на гражданството, разграничаващо една привилегирована група от друга.

Модерната концепция за гражданство, може да се открие у Русо, който я конструира в правото на самоопределение и обществения договор между хората (свободни и равни) и политическото тяло. С течение на времето, гражданството престава да означава само политическо членство, като започва да се свърза с определени граждански права. В допълнение се получава една плуралистична структура, съдържаща три основни характеристики:

- Юридически статут, който предоставя права и задължения;
- Набор от социални роли за участие на гражданите във вземането на решения на политическата агора;
- Съчетание от морални качества, необходими за характера на "добрия" гражданин.

1.4. Томас Маршал и социалното гражданство

Съвременното разбиране за гражданство се моделира заедно с възхода на международна система от национални държави и се формализира и институционализира по подобие и в синхрон с формирането на националната държава. По този начин, както вече беше изложено по-горе, модерното гражданство се ражда в националната държава, в която правата и задълженията на индивидите се гарантират от нейната власт.

Държава и гражданство се превръщат в задължително свързани форми, които гарантират ефективното управление. С развитието на съвременните административни структури в системата на държавното управление, държавата е в състояние да мобилизира гражданството като аспект на национализма. Национализмът се състои от колективен иск за "държавност", който обикновено е формулиран в определянето и легитимирането на групата и нейните граници, въз основа на исторически, териториални, езикови, религиозни и културни взаимозависимости между членовете ѝ. Правният статут на гражданство води до припознаване на индивида от страна на държавата и е свързано с

предоставяни права и отговорности на личността по отношение на нея (Bachmann, Staerklé, Doise 2003:18).

Освен това, държавата определя правни и институционални критерии, съгласно които се предоставят граждански, политически и социални права на определени лица и групи, въз основа на членството им в националната държава. Следователно, гражданството изпълнява разпределителната функция в рамките на политически построените граници на националната държава с това, че контролира достъпа до ограничените ресурси и осигурява легитимност на социалната йерархия между различните групи в обществото. В същото време, в най-общ смисъл съвременното разбиране за гражданство е свързано с идеята, че членството в едно общество, трябва да се основава на принципа на формалното равенство (Delanty 2000:14).

Може да се каже, че съвременните изследвания върху гражданството придобиват нова сила и смисъл след края на Втората световна война. Това се свързва с идеята за социалната държава и понятието „социално гражданство“, въведено от Томас Маршал. В своето есе „Гражданство и социална класа“ („*Citizenship and Social Class*“) Томас Маршал твърди, че промяната в съдържанието на гражданството се дължи на поредица от класови борби. Опирайки се на опита на Великобритания, той определя три периода в историческото развитие на гражданството. Всеки период прибавя към корпуса на гражданството различен набор от права и задължения, в зависимост от това коя група от обществото се бори за пълноправно членство на общността. Първият период (началото на XVII-ти - средата на XIX-ти век) е свързан с консолидирането на гражданските права - от правото на собственост и обмяна на стоки, услуги и труд, до свободата на мисълта и словото. Вторият период, който започва от края на XVIII-ти век и достига до началото на XX-ти век и е свързан с придобиване на политически права на гражданите – правото да избират и да бъдат избирани, правото на прерогатив първоначално само за собствениците на недвижимо имущество, след това за всички възрастни мъже, и накрая за жените. Третия период - от края на XIX-ти до средата на XX-ти век - Маршал свързва с добавянето на социалните права към корпуса на политическите и гражданските права. Първоначално те се състоят от правото на минимална социална и икономическа

сигурност, но постепенно към това се добавя и правото на пълноценно участие във всички форми на социалния живот. По този начин се добавя не само правото за минимално социално осигуряване, но също така и по-широки права, свързани с образование, здравеопазване, пенсии и т.н. (Bellamy 2008:48-49).

Когато четем Т. Маршал и неговото тълкуване на съдържанието на гражданството, трябва да имаме предвид, че водеща отново е била средата, в която е писал. През 50-те години на XX-ти век икономиките на страните от Западна Европа са във възход, Студената война все още не е приключила, а проектът за Европейски съюз е особено актуален, така че включването на социалните права е кулминация в борбата за една все по-обхватна и по-егалитарна форма на гражданство.

Следващ съществен прелом в развитието на модерната политологична мисъл, а и не само, се крие в големия неолиберален завой на 70-те и 80-те години. Това е периодът на „голямата петролна криза от 1973 г.“, която предизвиква сериозни структурни промени в системата на управление. Либералните идеи мощно навлизат в икономиката, бързо се разпростират в държавата и политиката, и налагат приоритет на индивидуализма и индивидуалната свобода. Както ще бъде изложено в следващата част, този модел на гражданство съдържа в себе си явното противопоставяне на индивидуалните нужди и права срещу колективните интереси и структури. В Западна Европа и Северна Америка дихотомията индивидуални-колективни права е отразена и в разграничението между частни и публични социални сфери.

Нео-либерализмът и нео-индивидуализмът намират корени в постмодерността, като засягат културните основи на демокрацията, основно и предимно политическа, и утвърждават икономиката като приоритет в обществата (Милачич 2011:23-34). Една от най-сериозните критики е насочена към това, че социалното гражданство на практика обезценява хората като политически същества. Често дискусиите започват от измамното предположение, че либералните демокрации вече са постигнали пълна политическа интеграция и равенство и се съсредоточават около въпроси за социалното равенство,

икономическите възможности и културните свободи на гражданите.⁷ Юрген Хабермас свързва това аполитично разбиране на гражданство именно с функционирането на държавата въз основа на договорните принципи на пазара. Приемането на пазарните принципи в управлението на националната държава превръщат гражданството в предпоставка за включване или изключване от „привилегировано“ членство в (западни) националните общности на определени групи от хора. Тези зависимости са източник на несигурност, особено за мигрантите, които често са изключени от това членство (Хабермас 1999:77-81).

Когато свържем това с миграционния контекст, виждаме, че йерархията описана от Маршал вече не е валидна. Днес в повечето либерални демокрации почти всички законно пребиваващи чужденци получават широки граждански и социални права, но без това да означава, че имат политически права. С други думи, политическите права вече не са предпоставка за социални права.

1.5. Концепцията за гражданство в най-ново време

В най-ново време ситуацията допълнително се усложнява от страна на интеграционните процеси в Европейския съюз (ЕС). На наднационално ниво политическото участие се разширява, предоставяйки на гражданите на страни членки на ЕС правото да гласуват в европейските избори в страната им на пребиваване. Знаем, че постоянно пребиваващите граждани от страни членки на ЕС имат правото да гласуват и на местни избори в страната, в която пребивават. На национално ниво обаче нещата са различни – често не-гражданите, особено гражданите от трети страни, дори и да са постоянни жители и дългогодишни работници в страната, нямат възможност да участват в демократичния процес. Парадокс е, че въпросите отнасящи се до гражданството, имиграцията и политиката за убежище, по принцип се изпълняват на национално ниво, което означава, че тази групи са изключени от участие във вземането на решения, пряко засягащи техния собствен живот. Отделен въпрос е, че въпреки твърденията, че

⁷ Виж повече в Castles Stephen and A., Davidson (2001) *Citizenship and Migration: Globalization and the Politics and Belonging*. New York: Routledge.

социалните права са гарантирани за всички, независимо от националното гражданство, в много страни мигрантите все още са изключени, или на практика нямат достъп до определени социални привилегии или длъжности в публичния сектор (Howard 2009:5-6).

Изброеното до тук показва, че социалните права могат да бъдат постигнати без политически права и как нарастването на броя на политическите права на наднационално ниво безспорно отправя въпроси към класическото разбиране за националното гражданство, което среща затруднения при фактическото посрещане на нови групи в обществото. Всичко това е свързано с появата на теории за „транснационално“, „постнационално“ и други видове гражданство, които ще бъдат представени в следващата втора глава от текста.

2. Измерения на гражданството

Проследяването на еволюцията на гражданството позволи да се открие колко стара е концепцията за това понятие и как в различни етапи от развитието си тя е претърпявала трансформации. Видяхме как в определени периоди концепцията се свежда до формалния правен статус, как всеки период прибавя към корпуса на гражданството различен набор от права и задължения и как в определени моменти активното гражданство свързано с пълноценно участие в политическия живот взима превес.

Тази многопластовост на понятието е отразена в неговото различно концептуализиране. Обикновено анализаторите описват гражданството като матрица, състояща се от три основни елемента.

Така например Райнер Баубьок (Rainer Bauböck) описва гражданството като състоящо се от три измерения. Това са първо, гражданство като политически и правен статут; второ, юридически права и задължения, свързани с този статут; и трето, индивидуални практики, нагласи и идентичности произтичащи от статута (Bauböck 2006).

Джоузеф Къренс (Joseph H. Carens) разграничава правни, психологически и политически измерения на гражданството (Carens 1996-97). Дерек Хийтър (Derek Heater)

разграничава "усещане за гражданство", "политическо гражданство" и "статут на гражданство" (Heater 1990).

Други автори, подобно на Уил Кимлика (Will Kymlicka) и Уейн Нормън (Wayne Norman), са склонни да усложняват конструкцията и да разглеждат гражданството като права, активност и идентичност, а в контекста на миграцията и политиките - по натурализация да обозначават гражданството и като правен статус.

Питър Кивисто (Peter Kivisto) и Томас Фейст (Thomas Faist) разглеждат три припокриващи се измерения на гражданството, описвайки го като: понятието за колективно самоопределение и демокрация; законно гарантиран статут на равна политическа свобода и други свързани с това права; и принадлежност към политическата общност (Kivisto and Faist 2007).

Макар елементите да изглеждат различни, в общи линии повечето схеми се свеждат до гражданството като: юридически статут; права; политическа дейност; колективна идентичност. Настоящото изследване възприема разбирането за гражданство в най-широк смисъл, като анализира елементите през специфичния тематичен фокус, свързан с концепциите за гражданство в миграционен контекст.

2.1. Юридически статут

Безспорно един от аспектите на гражданството е неговото юридическо измерение. Да бъдеш гражданин, означава да имаш юридическия статут на такъв. Това разбиране препраща към гражданството като формално и номинално членство в организирана политическа общност. Тази перспектива разглежда националната държава като предпоставка за граждански статут. Също така отчита и формалните членства на все повече хора в различни над- или под- национални структури, но отбелязва факта, че тези членства са подчинени на националното гражданство.

В последните няколко години дебатите по отношение на това разбиране се фокусират около въпроси, свързани с това кой има правото да определя правилата за предоставяне на гражданство; критериите за натурализация; разделението в правата между граждани и мигранти и т.н.

От гледна точка на настоящото изследване особен интерес представляват измененията на юридическия статут на гражданството. В това отношение изследователи като Линда Босняк (Linda Bosniak) посочват три измерения за промени на гражданството в неговия аспект на юридически статут.

Първото е свързано с изместването на центъра на гражданството извън рамките на националната държава. Най-очевиден пример за това е Европейският съюз. Една от амбициите на европейската общност е насочена към изграждане на наднационално, европейско гражданство. Подобни усилия безспорно подлагат на изпитание конвенционалното разбиране за връзката между гражданство и национално членство. В нарушаването на тази връзка изследователи като Ясемин Соисал (Yasemin Soysal) виждат зараждането на постнационални форми на гражданство.

За съвременния европеец отворените граници, свободата на придвижване, социално икономическите права, пасивните и активни изборителни права на някои избори са нещо напълно естествено. Анализаторите държат на уговорката, че европейското гражданство все още е подчинено на националното, доколкото според договора за ЕС европейски граждани са тези, които притежават гражданство на държава член на съюза.⁸

Второто измерение също касае разколебаването на връзката между гражданския статут и националната държава, но този път полето на анализ препраща към универсализирането на правата на човека. Тук илюстрация за измененията на юридическия статут на гражданството е разширяването на правата на чужденците със статут на продължително и постоянно пребиваване. Според Соисал това е резултат от международния режим за правата на човека, който е обвързан с индивида, а не с националната принадлежност.⁹

Увеличаващата се роля на международните права, като гарант за граждански права и фактът, че тези права вече не зависят основно и единствено от национални норми, дават основание да се говори за денационализирано (Линда Босняк) или

⁸ Виж повече в трета глава на дисертацията III. Европейско гражданство и граждани на трети страни

⁹ Виж още по темата в изследванията на Reiner Baubock

постнационално (Ясемин Сойсал) гражданство, които ще бъдат представени в следващата глава.

Третото измерение на промяна е разколебаването на обвързващата роля на гражданския статут с една национална държава. Анализаторите откриват пример във все по-разпространено двойно или множествено гражданство. Ако в идеалния случай гражданството означава индивида да е обвързан само с една държава, днес не е рядкост човек да има повече от едно гражданство.¹⁰

2.2. Права

В логиката на тази траектория на гражданството, притежаването на права е белегът за членство в общността:

„...гражданството предполага притежаване на права, така че тези, които разполагат с права, обикновено притежават и статута на гражданството.” (Bosniak 2000:464)

Ключово влияние тук има моделът на Маршал, който до голяма степен определя политологичните тълкувания на гражданството в следвоенния период. В тази традиция са и по – късните изследвания на Джудит Шклар (Judith Shklar) и Роджър Смит (Rogers Smith). Водеща в това направление е идеята, че пълноценното и пълноправно упражняване на гражданските права е необходимо условие за съществуването на самото гражданство. Централни въпроси са тези, свързани с изключващия характер на гражданството, своеобразната „втора класа” граждани, расовата субординация и т.н.

Когато разглеждаме гражданството като притежаване и упражняване на права, това съвсем естествено се асоциира с националната държава. Това е така, защото в съвременния свят националните държави определят характера и обхвата на повечето права, а също така съблюдают и тяхното отстояване.

¹⁰ Виж още по темата в Castles, Stephen & Alastair Davidson (2000) “Theories of Citizenship”, in: Stephen Castles & Alastair Davidson, *Citizenship and Migration. Globalization and the Politics of Belonging*. Routledge: New York

От друга страна, както вече стана дума по-рано, днес националната държава не е единственият източник или гарант за граждански права. Това отново ни връща към Ясемин Сойсал и универсализацията на човешките права и тяхното пренасяне на международно ниво. Въведените стандарти по отношение на граждански, социални, понякога и културни права се превръщат в алтернативен източник, отвъд юрисдикцията на националната държава и взаимоотношенията по линията индивид-държава:

„Правата на човека са основата и най-разпространеното приложение на транснационалната концепция на гражданството.“ (Vaubock 1994:240)

Една от критиките към това твърдение е надценяването на възможността за защита на индивида по отношение на тези международни стандарти за човешки права. С изключение на Европейския съд за правата на човека, няма друг международен орган, който да гарантира спазването на основните норми за правата на човека.

Някои автори говорят по-скоро за символната стойност на тези права. Получава се така, че дори когато държавите са страни по международен документ, постановяващ определени права, индивидите продължават да срещат трудности при тяхното прилагане (Bosniak 2000:468).

Линда Басняк обобщава мнението на изследователи, които стигат дори по-далеч, определяйки популяризирането на международния характер на човешките права, като дефект на либерализма.

„Получава се така, че интернационализацията на правата на човека, като форма на постнационално гражданство, просто повтаря грешките на либерализма в по-голям мащаб.“ (пак там:469).

2.3. Активно участие в политическия живот

Както вече беше представено, още от Древна Гърция можем да открием разбирания за гражданството като активно участие в живота на дадена политическа общност. Тази идея устоява през вековете и може да бъде открита при Русо, Монтескьо, а в по-ново време в трудовете на Хана Аренд.

При Хана Аренд, гражданството е предпоставка за участието в живота и дейността на общността. Централен въпрос е принципът на „правото да имаш права“, което не зависи от индивидуални характеристики, т.е. членството в политическата общност не може да бъде ограничено само, защото някой има гражданство от друга страна, или на основата на етническа принадлежност, език, религия и т.н. Гражданството се разглежда като проявление на светското у хората, членството им в света, политическата им стойност, то е израз на правата им в публичната сфера. Дефинирано в политическо отношение, гражданството по този начин не се основава на договорните отношения между националната държава и индивида, а на солидарност и взаимна отговорност в глобален мащаб (Rajnik 2011:239-257).

Анализаторите всъщност виждат как националните граници биват пресичани с помощта на нови форми на политическа организация, мобилизация и практика. Транснационалната политическа дейност се реализира посредством НПО, социални движения, международни организации.

Движенията на възмутените, Окупирай Уолстрийт, дори Арабските революции са форми на транснационален активизъм, който в духа на Ричард Фалк би могъл да се определи като „глобално гражданство“ (Falk 1994:127-140).

2.4. Идентичност

Отвъд гражданството като статут, като права или политическо участие и ангажираност, гражданството притежава и друго измерение, наричано от някои изследователи „психологическо гражданство“. То описва афективните връзки за идентифициране и солидарност с други хора или групи по света. В тази перспектива терминът гражданство се разгръща, за да представи качеството на принадлежността, чувството за членство в общността. Макар, това измерение на гражданството да е част от

останалите вече изброени, „психологическото гражданство“ може да бъде открито отвъд юридическите и политически светове, в независими източници в обществото и културата. Изследователите се вълнуват от това как личната идентификация на човек се свързва с колективната идентичност.

„...каналите, които свързват отделната самоличност с колективната идентичност ...” (William E. Connolly цит. по Bosniak 2000)

Обикновено връзката се търси в посоката на солидарност, която индивида развива към държавата и нейните членове. Днес гражданската идентичност и солидарност се разглеждат като тъждествени на националната идентичност и солидарност. Много често, изследванията в тази посока са фокусирани върху патриотизма и чувствата, обозначаващи идентификация и лоялност към страната и сънародниците. Всъщност, могат да се разграничат две основни направления на базата на тезата на Фридрих Майнеке, че *"нациите биха могли да се разделят на културни и държавни, на такива, които се основават предимно на някакво съвместно преживяно културно наследство, и такива, които се базират предимно на обединяващата сила на една обща политическа история и конституция"* (Фридрих Майнеке цит. по Кабакчиева 2009).

С други думи, националната идентичност може да се мисли етнически – общността се консолидира около общи митове за произход, героична история и т.н.; или пък националната идентичност се полага, преди всичко като политико-гражданска – стъпва върху приемането на определени права и правила, конституиращи дадена общност като политическа. Докато първият тип идентичност черпи ресурсите си и емоционалната си сила от миналото, и тя е идентичност, базираща се на чувство, то втората трябва постоянно да се самодокazuje през политическо участие, във всекидневен плебисцит, тя е активистка идентификация с политическа общност (Кабакчиева 2009).

Отвъд това класическо разбиране, най-новите изследвания са посветени на *„транснационалните идентификации”* (Mariadelos Angeles Torres цит. по Bosniak 2000). Те се позовават на теориите за глобалното, постнационалното, транснационалното гражданство, за да опишат идентификациите, които хората имат отвъд националните граници. Именно в това направление са изследванията в областта на европейското

гражданство и самосъзнание, които се развиват като част от процеса на европейска интеграция (Bosniak 2000:483).

Друга посока в анализите на транснационалната гражданска идентичност намира подкрепа в развиващото се транснационално гражданско общество и новите форми на мобилизация.

Наред с всичко казано до момента е важно да се спомене, че за развитието на новите форми на гражданска идентификация, безспорна роля има международната миграция. Все повече хора развиват силни връзки с повече от една страна.

Представянето на основните елементи, от които е изградено гражданството през призмата на миграционния контекст показва, че в съвременния свят то надхвърля границите на националната държава. Глобализационните процеси, независимо дали става въпрос за глобализация отгоре (международни организации) или глобализация отдолу (граждански активизъм, мобилност и т.н.) те допринасят в най-голяма степен за дълбоките промени в теорията и практиката на гражданството.

3. Три модела на гражданството

Гражданството често се разглежда през призмата на либерално-републиканско-комунитаристкия дебат. Тази линия на анализ е полезна, защото диверсификацията между отделните модели е важно условие за разбирането на различните политическите настроения към мигрантите и достъпът до гражданство.

В либералната традиция гражданството се концептуализира на основата на индивидуалната свобода и равенство, а акцентът е поставен върху правата. При републиканското разбиране, много повече се подчертава участието в политическия живот, като основа на гражданството и стабилността на обществото. Комунитаризмът поставя силен акцент върху ангажиментите към общността, извеждайки на преден план първостепенното значение на задълженията на гражданите (вж. Isin, Turner, Bryan 2003).

Либералните и републикански аргументи не бива да се разглеждат непременно в опозиция. Ричард Белами (Richard Bellamy) отбелязва, че двете философски традиции не

само съжителстват едновременно, но с развитието на демократичните национални държави през XIX-ти и XX-ти век, те се смесват в значителна степен (Bellamy 2008:43). Шантал Муф (Chantal Mouffe) допълва, че двете направления могат да се разглеждат и като взаимно допълващи се. Либералният модел на гражданството може да се преразгледа през понятията за справедливост, равенство, общност, а републиканската традиция може да допринесе с разбирането за общото благо и политиката, в която индивидите се разпознават като активни участници (Kartal 2002: 128). Ричард Дагър (Richard Dagger) също твърди, че либерализмът и републиканизмът могат да бъдат смесени успешно, и че републиканско-либералната концепция обяснява връзката между частния и публичния живот на делиберативния гражданин. Дагър твърди, *"че републиканско-либералния гражданин е този, който уважава правата на личността, ценностите на автономността, толерира различни мнения и убеждения, пази гражданската памет и взема активно участие в живота на общността"* (O'Ferrall 2001:134).

Със своята дълга история назад във времето, действително понякога е трудно да разграничим републиканизъм от либерализъм, но трябва да се отбележи, че се откриват и много припокриващи черти с комунитаризма. Освен това, както Анна Кръстева отбелязва в книгата си „От етничност към миграция“, трябва да имаме предвид, че между двете полярни схващания - либерализма, залагащ на минимизиране ефектите от културното различие върху публичния живот, и комунитаризма, „парцелиращ“ логиката и морала на социалния живот според културни специфики, се разгръща цял спектър от теории, които гравитират в посока на единия или на другия полюс (Кръстева 2004:12).

3.1. Либерализъм - гражданството като *статут*

Възходът на либералната традиция обикновено датира от XVII-ти век, но елементи от тази концепция за гражданството могат да се открият в теорията на правото, развита в Римската империя през I в.сл.Хр. Ако Аристотел разглежда гражданина като „политическо животно“, в римското право индивидът е преди всичко „юридическо същество“ с права и задължения, произтичащи от закона (Росовск 1995). Римските юристи доразвиват

наследената от гръцките стоици философия за естественото право. Тази идея е обогатена от християнската философия и се доразвива от либерални теоретици като Джон Лок. Всъщност, исторически първото по-широко разгръщане на класическия либерализъм може да бъде открито именно в лицето на теории като социалната философия на Джон Лок. В тази логика, взаимодействията в политическата и икономическата сфера трябва да са културно неутрални. На никого не се полагат привилегии и никой не трябва да бъде дискриминиран въз основа на културни особености, принадлежност към една или друга религия или етничност. Публичният живот следва да има единна основа и тя е човешката природа (Кръстева 2004:13).

Либералният модел на гражданство подчертава упражняването на правата, като ключови за индивидуалната автономия. В началото правата са разбирани основно като граждански, но с времето все по-силен акцент е поставян върху политическите права. Либералите подчертават, че гражданите имат определени задължения, като спазването на закона и плащането на данъци, които имат отношение към стабилността на държавата. В същото време, още през XVIII-ти и XIX-ти в., започва да се утвърждава разбирането за намаляване обхвата на закона и властта, и увеличаване на личната свобода, най-вече в икономическата сфера. През XIX-ти в. започват и борбите за разширяване обхвата на правата и преодоляване на един от най-големите парадокси на либерализма - прокламиране на равенство и права за всички хора, и наличие на определени условия и цензове за тяхното ползване. Първоначално това се извоюва за всички мъже, независимо от тяхното икономическо положение, а по-късно и жените успяват да оспорят пълната липса на граждански и политически права.

В настоящия анализ за референт е използван и американският философ Джон Ролс (John Rawls). Неговите идеи са определяни от анализаторите като продължение на традиционната концепция на социалния договор развита от Хобс, Лок, Русо, Кант. В своята книга „Теория на справедливостта“, за основата на теорията за социалния договор, той разглежда дълбокото разногласие по отношение на разпределението на основните права и свободи в модерните демокрации. В отговор на съществуващите дефицити, по един

убедителен начин Ролс въвежда концепцията за справедливостта, като средство за спестяване на общественото несъгласие и поддържане на социалния ред.

Джон Ролс смята, че отстояването на принципа на индивидуалната автономия за всички членове на обществото е това, което определя дадено общество като „справедливо“. Той твърди, че принципите на справедливостта биха били избрани от всеки разумен индивид, стига той да е поставен под „булото на незнанието“, както го нарича, което предполага да няма знанието за класа, статус, икономически, социално и друго положение (Каменова 2010).

Трябва да имаме предвид, че либералната концепция е минималистична по характер. Тя поставя силен акцент върху индивида като автономен социален актьор, а наборът от права се отразява най-вече в индивидуалните свободи. Либерализмът претендира, че ролята на държавата е да защитава свободата на своите граждани с минимална намеса, най-вече като защитава частната собственост и премахвайки пречките пред свободния обмен на пазара.

Либералните концепции разглеждат гражданството като статут и са склонни да подкрепят и по-пасивна позиция на гражданина. Това е така, защото както стана ясно акцентът е поставен върху гражданските права, а не толкова върху колективните отговорности и активност в общността (Bachmann, Staerklé, Doise 2003:20).

С края на XX-ти век, природата на либералното гражданство е подложена на множество изпитания от страна на различни социални и политически движения. Един от основните принципи на либерализма – индивидуалната свобода и правата - срещат сериозно напрежение по отношение на формални и реални права. Макар всички да имат официално равенство пред закона, не всички имат необходимия материален и културен ресурс, за да имат реален избор. В този порядък, на преден план излизат проблеми, свързани с взаимоотношенията между мъже и жени, етнически и културни групи, мигранти и местно население и т.н. (Kartal 2002:26)

Един от най-видните представители на съвременната либерална мисъл – Уил Кимлика, дава систематичен и всеобхватен теоретичен отговор на исканията за специфични права, породени от културното многообразие.

Той допуска, че след като, дори и само виртуално погледнато, всички либерални демокрации са или мултинационални, или полиетнически, или и двете, е възможно към някои форми на културно различие да се приспособят законови или конституционни мерки, над и отвъд общите права на гражданството. Някои форми на групово различие могат да бъдат отработени, ако техните членове имат известни специфично-групови права, които Айрис Иънг (Iris Young) нарича „диференцирано гражданство”(Kymlicka 1995:26).

Кимлика извежда три групи специфични права или мерки, като на места ги нарича:

- права за самоуправление
- полиетнически права и
- права за специално представителство.

В защита на тези групи права, които извежда, Кимлика развива и три аргумента – в защита на равенството, на историческите договорености и в защита на ценността на културното многообразие.

3.2. Републиканизъм - гражданството като *участие*

Корените на републиканската традиция можем да открием още в Древен Рим. Може да се каже, че отправната точка за републиканската традиция не са индивидуалните права, а политическата общност (Wagner 2010). Тук фокусът попада много повече върху активното участие като основен елемент на гражданството. Гражданството се разглежда като набор от практики в политическия живот на страната, които са насочени към постигане на общото благо. Не случайно, наред с индивидуалните, и колективните права и отговорности заемат съществено място в тази концепция. Републиканците артикулират гражданските права главно като правомощия и отдават голямо значение на конфликта и състезанието, като механизми за разширяването на тези права (Bachmann, Staerklé, Doise 2003:20).

Акцентът върху активното участие прави републиканската концепция по-динамична, отколкото либералната. Филип Пети (Philip Pettit) подчертава, че свободата е

обект на постоянно преосмисляне и преразглеждане, в резултат на новите интереси и идеи, които се появяват и материализират в обществото (Pettit 1999:147).

Републиканизмът третира гражданското участие като единствено условие, гарантиращо личната свобода. В този ред на мисли, гражданите се приемат като свободни, само ако участват в колективното взимане на решение. В основата на тази концептуализация за гражданството стоят политическите задължения. Ричард Белами подчертава, че правата и свободите, които са на разположение на гражданите, са резултат от политическите делиберации и са институционализирани в нормите и законите на обществото, в което живеем (Bellamy 2008).

Републиканизмът дава своя отговор на рисковете с нарастващото културно многообразие. Той се търси в съсредоточаването на вниманието върху гражданските добродетели и привързаност към институции и ценности, свързани с гражданството. По този начин републиканците виждат път за създаване на чувство на принадлежност, което не е свързано с културни идентичности, а с възможността за участие в държавното устройство. Това не означава, че не се признава значението на културните различия, а че държавата не трябва да се отъждествява с нито една от общностите, които са под нейна юрисдикция. Вместо това, тя трябва да насърчава развитието на неутрална "публична общност", където хора от различни среди се срещнат в търсене на „общото благо“.

Доминик Шнапер (Dominique Schnapper) представлява много добре тази позиция. Тя се надява, че засиленото внимание върху участието на всички и реалния достъп до политическите институции и власт, ще спомагат при културните различия. По подобен начин, идеите на гражданския национализъм (Tamir 1993) и конституционния патриотизъм (Habermas 1995) са били предложени като начини за сближаване на различните култури (Jenson, Papillon 2000).

3.3. Комуитаризъм – гражданството като ангажимент към общността

Комуитаризмът по правило е основната философска школа, която противостои на либерализма, поставяйки на преден план общността. Комуитаристите критикуват

либерализма, затова че подценява значението на общността за сметка на индивидуалната личност, както и че подценяват ролята на общността при формирането на индивидуалната идентичност. В тази линия, на преден план се извежда индивидът, като неизменно вплетен в конкретна културна среда и исторически момент. И тук гражданството се разбира основно като връзката между индивида и държавата, но комунитаристите настояват на повече внимание върху общностните идентичности и културните специфики, като ключови за стабилността на гражданството и принадлежността на индивида към обществото.

Ключово значение за този модел на гражданството има сплотеното гражданско общество, което е организирано около общ набор от ценности, приети и споделени от общността. Обществото в тази перспектива е изградено около взаимна подкрепа и групови действия, а не около атомистични индивидуални предпочитания и свободи. Задълженията към обществото могат да имат превес над индивидуалните права, защото основна цел е да се изгради силна общност, основана върху обща идентичност, участие и интеграция.

Това, обаче не означава, че правата напълно се пренебрегват. Просто в комунитаристката перспектива връзката между права и задължения не е реципрочна. От гражданите се очаква да имат определени задължения, без непременно това да намира огледална отплата с набор от права (Janoski, Gran 2002:19-20).

В перспективата на един от най-видните представители на комунитаризма – канадския философ Чарлс Тейлър (Charles Taylor), институциите, свързани с гражданството трябва да дават възможност за изява на културното многообразие и идентичностни специфики, защото само така отделният човек може да развие чувство за принадлежност към политическата общност. В голяма част от своето творчество той формулира необходимостта от *политика на признаване* (Тейлър 1999). Освен това, за него кохезията на една политическа общност, се основава на чувството на солидарност и принадлежност към тази общност. Тази солидарност е възможна само ако индивидите се чувстват напълно равни (включително по отношение на културните практики) в рамките на режима на гражданството (Jenson, Papillon 2000).

Подобна позиция може да бъде открита е при Амитай Етциони (Amitai Etzioni), според когото комунитаристите отдавна са показали, че индивидуалната идентичност, която е основен елемент на либералния образ на индивида, не е достатъчно обяснена в либералната философия и всъщност е дълбоко свързана с общността. Освен това, според него именно обвързаността с общността ни дава възможност да бъдем активни в процеса на взимане на решения, което от своя страна легитимира публичните политики и ограничава кавгите и противоречията в обществото (Etzioni 2011:339).

Много съвременни анализатори¹¹ смятат, че тези три модела на гражданство вече не са достатъчни за разбирането на неговия характер. Миграционните процеси, над- и транс- националните организации и кодификацията на международните норми за правата на човека, допринасят във висока степен за преосмислянето на смисъла на гражданството.

4. Гражданството като механизъм за включване и изключване

Както вече беше споменато, традиционно гражданството се възприема като пълноправно членство в определена национална държава. В първата част от текста беше изяснено, че през различните етапи от своето развитие, концепцията на гражданството е имала различно съдържание. Днес съдържанието на гражданството в голяма степен е еднакво почти във всички краища на света. В повечето случаи то е свързано с това да определя кой може да участва в политическия живот, каква работа може да заема, какви социални помощи и привилегии може да ползва, определя дори и възможността за притежаване на имущество и т.н.

Това, което анализаторите наблюдават като резултат от глобализационните и най-вече миграционни процеси, е своеобразно разтягане на гражданството в поне две посоки. От една страна към корпуса на гражданството в продължение на години се добавят различни компоненти – граждански, икономически, политически, културни – както и други права стават неизменна част от представата ни за гражданството. От друга страна

¹¹ Виж изследванията на Isin&Gran, 2002; Bachmann, 2003

обхватът на гражданството също става все по-голям. Групи, като жени, деца, безимотни и други, вече не са лишени от този статус, така като е било дълго време в миналото. При определени условия чужденците също получават възможността да станат граждани на страната, в която са избрали да пребивават.

Описаното предизвиква парадокс, който Карин Бахман (Carine Bachmann) синтезира по следния начин – колкото по-отворено и по-обхватно става гражданството, толкова по-малко предлага то на своите носители. Така например имигрантите, които придобиват гражданство, не получават непременно пълноправно членство в обществото. Когато формалното гражданство се транслира в неравноправно членство в общността, това крие сериозни рискове за обществото. Достатъчно е да припомним скорошните вълнения във Франция и Великобритания, където макар и носители на гражданство, натурализираните и второ поколение имигранти от Северна Африка продължават да бъдат маргинализирани и неинтегрирани в обществото. Това е една от причините, както в миналото така и днес, в природата на гражданството да има елемент на изключване. Той се явява, като предпазна мярка, с която да се съхранят социалните ресурси и политическите права (Bachmann, Staerklé, Doise 2003:20). Тази характеристика на гражданството Роджърс Брубейкър нарича *"мощен инструмент за социално затваряне"*. Той го разглежда в две направления:

Първо, тази „ограничителна“ природа на гражданство позволява на богатите държави да начертаят линия, която разделя гражданите им от потенциалните имигранти от бедни страни. Второ, тя позволява на държавите да създадат вътрешни граници, които да отделят гражданите от чужденците, чрез комбиниране на определени права и привилегии с националната принадлежност (Howard 2009:3).

Описаното до момента ме провокира в известен смисъл да смятам, че наблюдаваното в последните години предоставяне на все повече права на не-гражданите е другата страна на описаното от Брубейкър. Либерализираните имиграционни режими, които предлагат богат, но не пълен набор от граждански права на законно пребиваващите чужденци, може да се разглеждат като буфер, намаляващ желанието на хората да придобиват пълноправно членство в общността. Две хипотези са възможни тук. От една

страна е възможно да става въпрос за *“втечняване”* на обществото¹². Това поведение на държавите да не е резултат, а да поражда нова форма на гражданство, която да се характеризира с универсализация на човешките права, множествени форми на участие и сложна геометрия на социо-културните компетентности. Възможно е обаче да се случва и тъкмо обратното: тези политики да притъпяват гражданската съвест на мигрантите, те да губят представата за правата си, да се отчуждават от всякакви форми на участие, да стават по-покорни и по този начин да се прави опит да се съхрани елемента на изключителност и привилегия на гражданския статут.

Тези аналитични търсения и още много в подобен порядък, които се опитват да очертаят границите на гражданството, неговата неедназначност, са обект на изследване в следващата част от текста.

4.1. Граници на гражданството

Макар, както стана дума вече неведнъж, класическото разбиране за гражданството да го свързва пряко с националната държава, не можем просто да приемем, че неговите граници съвпадат с териториалните граници на политическата единица. Анализирането на границите на гражданството изисква многопластово вглеждане в редица юридико-политически аспекти и индивидуални възприятия, които не могат да бъдат обхванати и изложени в този текст. За целите на настоящето изследване е избран ракурсът на двустранното разграничение между граждани и не-граждани. Това произтича от разбирането, че една от най-добрите основи, на фона на които се очертават по-ясно границите на гражданството, е миграцията.

Избраната перспектива откроява промяна на границите в три различни направления:

1. Обогаляване на набора от права, за тези които вече имат статут на граждани;
2. Разтегляне на гражданските права до тези, които нямат статут на граждани;

¹² Виж повече в Zygmunt Bauman (2000) *Liquid Modernity* Cambridge: Polity/ Ивайло Дичев (2006) *Мобилни идентичности? Мобилно гражданство*, eurozine.com, 27 юни 2006

3. Отваряне на гражданството за нови членове.

Тези три пътя на промяна, както отбелязва Райнер Баубьок, се разглеждат като алтернативни и взаимозависими. Често, ако границите на гражданството се променят в една посока, то това става за сметка на друга. Един илюстративен пример на тази зависимост е разширяването на правата на мигрантите работници, за сметка на затягане на имиграционните режими и потока на нови мигранти (Bauböck 1991:24-25).

Именно на фона на миграционния контекст виждаме гражданството като маркер, който разграничава „членове“ от „аутсайдери“ на базата на техните различни отношения с конкретна държава. На международната арена гражданството служи като инструмент, който строго регламентира отношението на държавата с чужденците, позволявайки ѝ тя да определя кой ще пресече нейните граници и кой не (Bauböck 2006:16). Допуснатите на територията на държавата мигранти са задължени да се подчиняват на законодателството на приемащото общество, правата им зависят от външна защита, произтичаща от тяхното чуждестранно гражданство и силата на международните договори. Това не означава, че чужденците във всяко едно отношение са в по неизгодна позиция от приемното общество, но безспорно това крие потенциал за проблеми. Не трябва да забравяме, че статутът на мигрантите винаги се определя от чуждестранната им националност и правото им на престой винаги е условно. Само гражданите на съответната държава имат безусловното право на пребиваване в страната.

В същото време, днес свободното движение на хора се превърна в отличителен белег на съвременното гражданство. Международната миграция промени света по значителен начин, превръщайки го в изключително хетерогенен в редица направления. Един от резултатите са припокриващите се граници на членство на много от мигрантите, едновременно към две или повече общества. Множеството групи (етнически, религиозни, сексуални и т.н.), от които е изградено съвременното ни общество, се опитват да моделират гражданството така, че то по-добре да побере разнообразните форми на идентичност. Това развитие, което отразява мащабни социално-демографски и културно-политически промени, води до сериозно разминаване на териториални, културни и

политически граници на гражданството, което определено е сериозно предизвикателство към традиционната концепция.

В опит да се възстанови равновесието и нарастващата сложност на обществото, някои държави преразглеждат определенията си за гражданство, заедно с принципите за неговото придобиване и присъединяване към политическа и национална общност. В много страни на определени групи от не-граждани се предлага привилегирован статут, който е близък до този на гражданство и значително по-добър от този на чужденец (Levanon, Lewin-Epstein 2010:419).

Въпреки тенденцията в международен план да се предоставя на постоянно пребиваващи имигранти все по-голям набор социално-икономически и културни права, гражданите на държавата продължават да имат изключителен достъп до важен набор от политически права.

Само гражданите на държавата¹³ имат право да се кандидатира за местни¹⁴, парламентарни или президентски избори, както и правото да гласуват на всички нива избори. Следователно, с каквито и други права да се ползват не-гражданите, без достъп до гражданство, те остават изключени от демократичния процес.

Тези аспекти на гражданството повдигат и някои въпроси, свързани с теорията на демокрацията. Измамното предположение, че либералните демокрации вече са постигнали пълна политическа интеграция и равенство, се отразява в съсредоточаване на дебатите около въпроси за социалното равенство, икономическите възможности, и културните свободи на гражданите. Някои изследователи са склонни да твърдят, че политическите измерения на гражданството започват да изчезват, а проявление на това е изключването на определени групи от обществото от политическата общност (Rajnik 2011: 239-257).

На практика това, което се случва с гражданството е неговото едновременно раздуване и стесняване, с което се цели да се намери подходяща форма, която да

¹³ Важна уговорка в контекста на ЕС е, че гражданите на други държави членки имат активни и пасивни изборителни права на местни и европейски избори.

¹⁴ В някои страни е въведена възможността за участие в местни избори за граждани на трети страни. Обикновено това е предвидено при конкретни условия, най-често определен статут или период на пребиваване. Виж повече в Приложение 1 Изборителни права на граждани на трети страни в Европа

отговори както на нуждите на милионите мобилни граждани, така и на очакванията на политиките. По този начин гражданството престава да бъде статут с характер или/или, като описаното предоставяне на по-широки права за мигрантите провокира конституирането на квази-гражданство, денизеншип¹⁵ или в контекста на Европейския съюз - форми като европейското гражданство (Castles, Davidson 2001:85).

4.2. Нееднозначност и противоречивост на гражданството

В теорията на демокрацията, гражданството се възприема като институция, която осигурява политическата кохезия на обществата. Поради тази причина статутът на гражданството се приема като приобщаващ и отворен за всички. Този универсален принцип, обаче бива лесно опровергван, стига да вземаме предвид практиката от историята, където както видяхме, гражданството винаги е било вътрешно партикуларистка и изключваща категория (Castles, Davidson 2001:84). Това провокира редица анализатори да откриват в природата на гражданството елементи на нееднозначност и противоречивост. Някои от тях ще бъдат изложени в тази част от текста, а анализът ще се базира на два компонента от скелета на гражданството:

- a. Членство в политическата общност;
- b. Ползи и права произтичащи от това членство (Bellamy 2008:25);

Първият компонент е свързан с това кой може да бъде гражданин. В миналото, както вече стана ясно, малцина са имали тази привилегия. Причините за лишаване от този статут са били свързани с раса, пол, липса на имущество или образование, ментално и социално здраве и т.н. За да илюстрирам това е достатъчно да припомним, че жените получават право да гласуват едва през 1897, нещо, което днес асоциираме със сърцевината на гражданството, което от своя страна е доста след въвеждането на всеобщо изборително право за всички мъже. С течение на времето, такива и много други подобни ограничения са отпадали като неоснователни.

¹⁵ Понятието „денизеншип, въведено от шведския учен Томас Хамар, няма точно установен превод на български език. Както ще изложим в дисертацията си, с него се обозначават или междинният статут преди получаването на пълно гражданство, или вид наднационално гражданство.” Професор Антоний Тодоров, проследявайки етимологията на понятието, предлага като възможен превод на български език „пред-гражданин”, „псевдо-гражданин”, „почти-гражданин”.

В съвременността все още могат да се открият групи, които биват изключвани или ограничавани от пълноправно членство, а критериите за това се възприемат от мнозинството като съвсем легитимни. Така например търсещите убежище и мигрантите продължават да бъдат категория, която бива изключвана от определени аспекти на обществения живот по критерия за произход.

Вторият критерий за гражданството, който е свързан с правата и задълженията, се разглежда през два основни подхода. Първият се опитва да определи всички права, които гражданите могат да упражняват равноправно, без това да ограничава правата на другите. Вторият подход е по-скромен и се опитва да определи онзи набор от права, които са необходими, за да могат гражданите да участват в процеса на демократично взимане на решения, при равни условия за всички. Тези подходи ясно се свързват с големите философски направления в политологичната мисъл – либерализъм, републиканизъм, комунитаризъм. Подобно на споменатите парадигми, които бяха подробно представени в по-предна част от анализа, и тук основните подходи при разглеждането на правата и задълженията пораждаят въпроси, произтичащи от статута на гражданството.

От една страна сме склонни да приемаме гражданството, и следователно произтичащите от него права, като присъщи на отделния индивид. Всъщност гражданството и правата имат съществено отношение и влияние върху колектива и общността.

Друга характеристика, с която често асоциираме гражданството, това са правата в демократичните общества. Гражданството като *„правото на правата“* или способността да се институционализират правата на гражданите по подходящ егалитарен начин. Тук същността на въпроса са произтичащите права от членството в политическата общност, а критиката е по линията на ограничаващия характер на гражданството. Активистите за човешки права силно се противопоставят на презумпцията, че определени права няма да са достъпни за всички, а ще зависят от това къде си роден и къде живееш (Bellamy 2008:25-30). Тази нееднозначност на гражданството се свързва с първия компонент, който касае членството в политическата общност, защото другата страна на това да бъдеш член,

е да бъдеш лишен от тази привилегия. Така гражданството се описва като затворен престижен клуб, в който членството се легитимира на базата на способността да допринесеш по подходящ начин за благо на общността и да се впишеш по най-добрия начин в преобладаващата етика на клуба. По същия начин и националните държави преценяват потенциалните граждани по възможния принос към колективното благо и техния капацитет да се придържат към доминиращите норми и обичаи. Първата съществена разлика между престижния клуб и членството в дадена държава е възможността за избор. В повечето случаи, с малки екзотични изключения, за които ще стане дума по-късно, членството в политическата общност за повечето хора е едновременно необходимо и неизбежно. Нещо повече, приемайки, че гражданството осигурява сигурност и закрила на индивида, които се гарантират от страна на националната държава, то се оказва и жизнено важно. В един глобализиран свят, какъвто е съвременният, с интензивни международни процеси, при които хората често се оказват не-граждани на страната, в която пребивават, описаните характеристики на гражданството определено пораждат въпроси. Така например, ако гражданството се придобива по рождение и е нещо, което не зависи от нас, тоест има елемент на случайност, то изглежда несправедливо да се затруднява преместването на хора с цел придобиване на гражданство на друга държава, която предлага по-добри възможности. Особено в случаите, в които хората са готови освен правата и ползите, произтичащи от това гражданство да поемат и съответните задължения и отговорности. Историческата ретроспекция, която направих в предната част на текста ми позволи да видя до колко критериите за това кой е гражданин или не са се променили от Античността до днес. Изглежда, че елементи от това наследство продължават да имат определящо значение за това как конструираме и възприемаме гражданството днес. През Античността, например, в Древна Атина гражданин е бил този, който има атинско потекло, има право на собственост и властови ресурс и т.н. В една опростена схема днес нещата не са се променили значително. В повечето държави тези, които са граждани обикновено са кръвно и исторически свързани със страната, могат без проблем да заемат различни длъжности, да стартират бизнес и т.н. Най-общо и днес, както и в миналото, съществува

определена кодификация от условия, които се считат за необходими, за да може някой да бъде приет за пълноправен член в политическата общност.

4.3. Предоставянето на гражданство през призмата на трите големи интеграционни подхода

Връзката между интеграцията на имигрантите и придобиването на гражданство е ключова. В най-общ смисъл интеграция може да се определи като процес на осигуряване на пълноценно участие на индивида в икономическия, социалния, културния и политическия живот на обществото. Условията, при които се осъществява интеграцията се различават в отделните страни, тъй като всяка държава самостоятелно определя критериите, които новодошлите и местните жители трябва да покрият, за да се гарантира, че всички ще участват равноправно в обществения живот.

Както ще стане ясно след малко, независимо от модела на интеграция, който доминира в дадена държава, където и да се намира той, в целия спектър между мултикултурализъм и асимилация, придобиването на гражданство е решаваща стъпка за лицата, които влизат и в обществото и желаят да се интегрират в него (Jurado 2008:4).

а. Асимилация

В началото на XX-ти век и няколко десетилетия след това асимилацията се приема напълно позитивно, като пълно включване, сливане на имигрантите с приемното общество, което те са избрали и пожелали. Чикагската школа – една от първите в социалните науки, която поставя интеграцията в центъра на своите изследвания – счита, че асимилацията се постига след 2-3 поколения. Най-емблематичният и оптимистичен израз на тази концепция е „мелтингпот“ (melting-pot)¹⁶ – гърнето, в което се смесват раси, езици, религии, култури, традиции, за да се изкове американската идентичност (Кръстева 2009).

При спектъра на интеграционни политики, близки до модела на асимилацията, гражданството се разглежда като "награда", с която могат да бъдат наградени лица, които

¹⁶ От англ. melt – топя се, разтварям се и pot - гърне

са доказали своята лоялност към държавата. Много често тези индивиди трябва да се откажат от предишната си "национална идентичност". Имигрантите могат да придобият гражданство на държавата, единствено когато са "завършили", или са близо до "приключване" на процеса на интеграция. Държави, които развиват подобни политики обикновено изискват имигрантите да преминат тежки тестове по натурализация, включително високи нива на владение на езика на страната, познания по историята на държавата и/или конституционната система, както и споделяне на възприетите "обществени ценности" в държавата. Достъпът до двойно гражданство, един от най-видимите белези за множествената идентичност на имигрантите, обикновено се ограничава (Jurado 2008:6).

b. Мултикултурализъм

Социалните движения от 1968 година в САЩ, Франция, Италия и други европейски страни, с исканията за признаване на всички различия – сексуални, джандър, етнически, ярко отбелязва навлизането в нов етап за интеграционните политики. Негова парадигма става мултикултурализмът – разцветът на различията. Асимиляцията бива отхвърлена като модел. Именно тогава тя получава тези отрицателни конотации, които продължават да ѝ бъдат приписвани и днес, като се забравя, че самата асимиляция е била вдъхновяващ модел за множество поколения имигранти, които са се борели за пълно равенство и равностойно третиране с местните граждани. Новата перспектива констатира обаче, че и след 2-3 поколения някои имигранти запазват своята културна идентичност, което не пречи на много от тях да бъдат напълно интегрирани. Мултикултуралистките политики са свързани със стимулиране развитието на общностите, включително чрез държавни средства за образование на малцинствени езици, издаване на вестници и други медии на имигрантските групи, създаване на театри и други културни институции на етническите общности, въвеждането на котно представителство на малцинствата (Кръстева 2009).

При мултикултурния модел, гражданството се разглежда като важен инструмент на успешната интеграция, а не като награда. Според тази концепция, правата и отговорностите, които идват с гражданство са фактори, които насърчават по-нататъшната

интеграция. Придобиването на гражданството помага да се формира лоялност, но не като отхвърляне на предходни принадлежности, а като приемане на вероятността за множество идентичности. За разлика от асимилационния модел, който счита, владееенето на езика и културата на приемащата държава като "маркер" за интеграция, мултикултурния модел предполага, че имигрантите ще развият чувство на лоялност към държавата не чрез абсорбиране на елементи от доминиращата култура, а по-скоро чрез активно участие в икономическия, културния и политическия живот на държавата.

с. Интеркултурализъм/граждански траектории

Последното десетилетие очертава нова рязка промяна в интергационните политики. Колелото днес се е завъртяло и сега отново на преден план са издигнати либералните свободи и разбирания за равнопоставеност като постижения и ценности на западната цивилизация, които не могат да се обсъждат и от които не може да се отстъпва в името на други по-традиционни и консервативни възгледи. Отново държавите започват да прилагат една по-стриктна политика на акултурация, като въвеждат гражданските траектории (citizenship trajectories) - високи изисквания за владееене на език, за познаване на основните черти на местното общество и култура и за признаване неговите ценности. Интеграцията започва да се разглежда не толкова като резултат от усядането на имигрантите в приемното общество, а като предпоставка за включването в него – съпрузите, които искат да се съберат със своя партньор, трябва да издържат успешно гражданския тест още в собствената си страна.

Друга промяна се свързва с отговорността и финансовата тежест на интеграцията. Езиковите курсове, като първа и ключова стъпка към успешна интеграция, дълго време са били поемани от държавите – приемници, сега все повече биват прехвърляни на самите имигранти. Новата концепция подсказва, че имигрантите трябва предварително да „инвестират“ в бъдещата си интеграция като важен критерий, по който ще се оценява дали отговарят на изискванията за имигрантски статут (Кръстева 2009).

Новата концепция още не е официално назована, различните анализатори използват наименования като интеркултурализъм или граждански траектории. Основното

послание е за подкрепа на межкултурния диалог, предотвратяване на самосегрегацията в рамките на собствената култура, характерна за мултикултурализма, и най-вече активна роля на индивида в рамките на взаимодействието между културите.

Макар, в новата концепция да откриваме с лекота препратки, както към асимилацията, така и към мултикултурализма, когато я свържем с гражданството, нещата започват да изглеждат съвсем различни. При този модел гражданството не е нито „награда“, нито „инструмент“. Негови компоненти са изнесени отвъд формалното му притежание. Мигрантите се стимулират да инвестират в успешната си интеграция в обществото, дори преди да са прекосили границата на страната, в която искат да мигрират, но в замяна на това получават широка палитра от граждански права, без да имат формалния статут на граждани на страната.

Библиография

- Alsayyad, Nezar and Ananya Roy (2006) Medieval Modernity: On Citizenship and Urbanism in a Global Era. In: *Space and Polity*, 10: 1, 2006
- Bachmann, Carine and Christian Staerklé, Willem Doise (2003) *Re-inventing citizenship in South Caucasus: exploring the dynamics and contradictions between formal definitions and popular conceptions*. Final research report JRP 7AZPJ062373. SCOPES.
- Bauböck, Rainer (1991) *Immigration and the boundaries of citizenship*. Forschungsbericht/. Research Memorandum No. 280. April 1991.
- Bauböck, Rainer (1994) *Transnational Citizenship*. Edward Elgar Publishing
- Bauböck, Rainer (2006) Citizenship and migration – concepts and controversies. In: Bauböck, Rainer (ed) *Migration and Citizenship Legal Status, Rights and Political Participation*. Amsterdam University Press - IMISCOE Reports.
- Bauböck, Rainer (2006)(ed) *Migration and citizenship*. IMISCOE Report, Amsterdam University Press
- Bellamy, Richard (2008) *Citizenship: a very short introduction*. New York: Oxford University Press.
- Bloemraad , Irene, Korteweg , Anna and Yurdakul , Gökçe, Citizenship and Immigration: Multiculturalism, Assimilation, and Challenges to the Nation-State. Annual Review of Sociology, Vol. 34, August 2008. Availableat SSRN: <http://ssrn.com/abstract=1142063>,
- Bosniak, Linda (2000) *Citizenship Denationalized (The State of Citizenship Symposium)*. Indiana Journal of Global Legal Studies: Vol. 7: Iss. 2, Article 2. Available at: <http://www.repository.law.indiana.edu/ijgls/vol7/iss2/2>
- Carens, Joseph H. (1996-97) *Dimensions of Citizenship and National Identity In Canada*, 28 PHIL. F. 11
- Castles Stephen and A., Davidson (2001) *Citizenship and Migration: Globalization and the Politics and Belonging*. New York: Routledge.
- Delanty, Gerard (2000) *Citizenship in the globalage: culture, society and politics*. Open University Press, Buckingham.
- Etzioni, Amitai (2011) Citizenship in a Communitarian Perspective. In: *Ethnicities*. 11.3 (September 2011)
- Falk, R. (1994) The Making of Global Citizenship. In: *The condition of citizenship*, ed. B. Van Steenberg. London: Sage
- Heater, Derek (1990) *Citizenship: The Civic Ideal In World History*, Politics And Education
- Howard, Marc Morje (2009) *The Politics of Citizenship in Europe*, New York: Cambridge University Press.
- Isin, Engin F., Turner, Bryan S. (2003) *Handbook of Citizenship Studies*. London: SAGE

Janoski, Thomas and Gran, Brian (2002) Political Citizenship: Foundations of Rights. In: Engin F. Isin and Bryan S. Turner (eds) *Handbook of Citizenship Studies*. London: Sage,

Jenson, Jane and Martin Papillon (2000) The Changing Boundaries of Citizenship: A Review and Research Agenda In: *Canadian Centre for Management Development, Modernizing Governance: A Preliminary Exploration*

Jenson, Jane and Martin Papillon (2001) The "Canadian Diversity Model": A Repertoire in Search of a Framework In: *Canadian Centre for Management Development, Modernizing Governance: A Preliminary Exploration*

Jurado, Elena (2008) *Citizenship: tool or reward? The role of citizenship policy in the process of integration*. Policy Network. Available on: http://ec.europa.eu/ewsi/UDRW/images/items/docl_7016_942010872.pdf p. 6

Kartal, Filiz (2002) Liberal and Republican Conceptualizations of Citizenship: A Theoretical Inquiry. In: *Turkish Public Administration Annual*, vol. 27-28, pp. 101-130, 2001-2002. p. 113

Kivisto, Peter and Thomas Faist (2007) *Citizenship-discourse, theory, and transnational prospects*. MA: Blackwell

Kymlicka, Will (1995) *Multicultural Citizenship. A liberal theory of minority rights*. Clarendon Press. Oxford. p. 26

Levanon, Asaf and Noah Lewin-Epstein (2010). Grounds for Citizenship: Public Attitudes in Comparative Perspective. In: *Social Science Research 39 (2010)*. Available at http://www.hevra.haifa.ac.il/~soc/images/Levanon_Lewin-Epstein2010.pdf. p. 419

O'Ferrall, Ferrall (2001) Civic Republican Citizenship and Voluntary Action In: *The Republic, a journal of contemporary and historical debate*, 2 (spring/summer). P. 134

Pajnik, Mojca (2011) Impossibilities of Social Citizenship: On Statelessness of Migrants. In: Lazaridis, Gabriella (ed.) *Security, Insecurity and Migration in Europe*, Farnham; Burlington: Ashgate.

Pettit, Philip (1999) *Republicanism: A Theory of Freedom and Government*. Paperback version with a new postscript, Oxford: Oxford University Press

Pocock, J.G.A.(1995) The Ideal of Citizenship Since Classical Times. In: Ronald. Beiner(ed) *Theorizing Citizenship*, Albany: State University of New York

Sassen, Saskia (2002) Towards Post-National and Denationalized Citizenship. In: Engin F. Isin & Bryan S. Turner (ed) *Handbook of Citizenship Studies*. SAGE: London.

Wagner, Rikke (2010) *Rethinking the concept – the challenge of migration*. Paper presented at the Political Studies Graduate Conference 6-7 December 2010, University of Oxford, United Kingdom

Tamir, Yael (1993) *Liberal Nationalism*. Princeton: Princeton University Press.

Zygmunt Bauman (2000) *Liquid Modernity*. Cambridge: Polity

Ивайло Дичев (2006) Мобилни идентичности? Мобилно гражданство, eurozine.com, 27 юни 2006

Кабакчиева, Петя (2009) Национална идентичност и европейско гражданство. В: сп. „Политики“, бр. 3, 2009 г.

Каменова, Деница (2010) Бежанци и имигранти – предизвикателства пред гражданството в социално-философски аспект. Случаят с африканците в България. Докторска дисертация, СУ

Кръстева, Анна (2004)(съст.) *От Етничност към миграция*. София: НБУ

Кръстева, Анна (2009) *Интеграция на имигранти – модели и политики*. достъпно на <http://annakrasteva.wordpress.com/2009/12/14/>

Милачич, Слободан (2011) Правовата държава, либерална и демакратична. Между Правото и политиката. В: Гълъбов, А. (съст.) *Право и политика: конституиране на демокрацията в Централна и Източна Европа*. София: НБУ,

Тейлър, Чарлз (1999) *Мултикултурализъм*. В: Критика и хуманизъм. София

Хабермас, Юрген (1999) *Морал, право и демокрация*, София: ДНЧО.

Приложение 1

Избирателни права на граждани на трети страни в Европа

Държава	Право на участие на национални избори	Право на участие на регионални избори	Право на участие на местни избори	Право да се кандидатира на местни избори
Австрия	не	не	не	не
Белгия	не	не		не
България	не	--	не	не
Великобритания	не	не	не	не
Германия	не	не	не	не
Гърция	не	не	Да, за постоянно пребиваващите	Да, за владеещите отличен гръцки
Дания	не	Да, След 4 години на пребиваване	Да, След 4 години на пребиваване	Да, След 4 години на пребиваване
Естония	не	--	Да, за постоянно пребиваващите	не
Ирландия	не	--	да	да
Испания	не	не	не	не
Италия	не	не	не	не
Кипър	не	--	не	не
Латвия	не	--	Да, за законно пребиваващите	Да, за законно пребиваващите
Литва	не	--	не	не
Люксембург	не	--	Да, След 5 години на пребиваване	не
Малта	не	--	не	не
Норвегия	не	Да, След 3 години на пребиваване	Да, След 3 години на пребиваване	Да, След 3 години на пребиваване
Полша	не	не	не	не
Португалия	Не, С изключение на бразилците, които има пълни	Не, С изключение на бразилците, които има пълни политически права	Да, но при специфични условия	Да, но при специфични условия

	политически права			
Румъния	не	не	не	не
Словакия	не	Да, за законно пребиваващите	Да, за законно пребиваващите	Да, за законно пребиваващите
Словения	не	--	Да, за законно пребиваващите	не
Унгария	не	Да, за постоянно пребиваващите	Да, за постоянно пребиваващите	не
Финландия	не	--	Да, След 4 години на пребиваване	да
Франция	не	не	не	не
Холандия	не	не	Да, След 5 години на пребиваване	Да, След 5 години на пребиваване
Чехия	не	не	не	не
Швейцария	не	Да, но само в определени кантони	Да, но само в определени кантони	Да, но само в определени кантони
Швеция	не	да	Да, След 3 години на пребиваване	да

Източник: Voting rights in Europe (2012) FORUM Factsheet, June 2012